

Δικτατορία 1967-1974: διάσωση της ιστορικής μνήμης

Ο ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ Φυλακισθέντων και Εξορισθέντων Αντιστασιακών 1967-1974 σε συνεργασία με το πανεπιστήμιο Αθηνών, στις 19 Απριλίου 1991 στο Παλαιό αμφιθέατρο της ιατρικής σχολής, οργάνωσε εκδήλωση με την ευκαιρία της 24ης επετείου του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967.

Ο γενικός τίτλος της εκδήλωσης ήταν: «Δικτατορία 1967-1974: διάσωση της ιστορικής μνήμης».

Ομιλητές στην εκδήλωση αυτή ήταν οι καθηγητές: Γιώργος Δερτιλής, Αντώνης Λιάκος και Νίκος Αλιβιζάτος.

Τη συγκέντρωση προλόγισε ο Πρόεδρος του Συνδέσμου Γεράσιμος Νοτάρας.

Προλεγόμενα

Του ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΝΟΤΑΡΑ

Σε λίγες ώρες ξημερώνει η επέτειος της 21ης Απριλίου. Της ημέρας που σήμανε την έναρξη μιας εφτάχρονης περιπέτειας για τη χώρα και το λαό.

Οι επιπτώσεις της δικτατορίας αυτής χρονικά ξεπερνούν τα όρια της λήξης του αυθαίρετου και αυταρχικού καθεστώτος, που επιβλήθηκε το 1967. Τα αποτελέσματα των επιπτώσεων αυτών δεν έχουν, κατά τη γνώμη μας, πλήρως καταγραφεί και αναλυθεί.

Αναφερόμαστε συχνά στις στρεβλώσεις τις κοινωνικές, τις οικονομικές, τις πολιτικές, που έχουν την αφετηρία τους στη δικτατορική περίοδο, ή ακόμα και στις επιδράσεις πάνω σε νοοτροπίες και συμπεριφορές που συναντάμε καθημερινά.

Η ακρίβεια των διαπιστώσεων ή των υποθέσεων αυτών δεν έχει διερευνηθεί επιστημονικά και πολύ περισσότερο δεν έχει θεμελιωθεί.

Προϋπόθεση μιας τέτοιας εργασίας είναι η διατήρηση της μνήμης, υπό την ευρύτατη έννοια του όρου, δηλαδή όλων εκείνων των στοιχείων που θα επιτρέ-

ψουν στον σημερινό και αυριανό ερευνητή να αποκαταστήσει με νηφαλιότητα, στη σωστή τους διάσταση, τα γεγονότα της εποχής και να αποτιμήσει τη συγκυριακή αλλά και τη μακροχρόνια σημασία τους.

Ο Σύνδεσμός μας θεωρεί ότι έχει χρέος να επωμισθεί ένα μέρος του έργου αυτού. Έτσι, από καιρό έχει ωριμάσει μετξύ μας η ιδέα της ανάληψης της προσπάθειας για τη συγκρότηση ενός ιστορικού αρχείου της περιόδου 1967-1974.

Οι πρώτες ενέργειες προς την κατεύθυνση αυτή είχαν ενθαρρυντικά αποτελέσματα, αφού πολύ σύντομα θα διαθέτουμε το οίκημα που θα στεγάσει το ιστορικό αρχείο και το πρώτο υλικό που θα είναι προσφορά των μελών μας.

Χρειάζεται όμως επίσης να καταβληθεί προσπάθεια για την κινητοποίηση όλων εκείνων των δυνάμεων που θα δώσουν τη σωστή κατεύθυνση στην αναζή-

τηση και άλλων πηγών, αλλά κυρίως που θα αξιοποιήσουν το πρωτογενές υλικό το οποίο θα συγκεντρωθεί.

Στην κατεύθυνση αυτής της ευαισθητοποίησης εντάσσεται και η σημερινή μας εκδήλωση. Πιστεύουμε ότι η στιγμή είναι καλή.

Από τη μεταπολίτευση και μετά στη χώρα μας έχει ανδρωθεί μια γενιά ιστορικών και άλλων επιστημόνων των ανθρωπιστικών κλάδων που, με αθόρυβο τρόπο αλλά με επάρκεια και μεράκι, έχουν βάλει σαν σκοπό το ξανακοίταγμα της σύγχρονης κυρίως ιστορίας μας μέσα από τις πρωτογενείς πηγές και μακριά από τον ιδεολογίζοντα δογματισμό και τα προκατασκευασμένα στερεότυπα.

Με τη γενιά των επιστημόνων αυτών ελπίζουμε να διασταυρωθούμε στην πορεία αυτής μας της προσπάθειας.

Η κοινή αυτή προσπάθεια, πέρα από τον συγκεκριμένο στόχο, ελπίζουμε ότι θα υπηρετήσει και κάτι γενικότερο, που πιστεύουμε ότι το έχει άμεσα ανάγκη η σημερινή ελληνική κοινωνία: την αντίσταση στην εφήμερη επικαιρότητα, που έρχεται πολλές φορές, τεχνητά παραγόμενη και προβαλλόμενη, να καλύψει ή και να κουκουλώσει το χθесινό «σημαντικό». Πρακτική που έχει καταντήσει τον σύγχρονο πολίτη ανεμοδείκτη περιστρεφόμενο κατά τις επιθυμίες των τεχνικών της «πληροφόρησης» και του μάρκετινγκ. Που έχει στερήσει τον πολίτη από τις σταθερές εκείνες που θα του επέτρεπαν μια πορεία συνέχειας και συνέπειας.

Πιστεύουμε λοιπόν ότι και η αποψινή μας συγκέντρωση, με το χαρακτήρα που προσπαθήσαμε να της προσδώσουμε, είναι ο πιο ενδεδειγμένος τρόπος για να επαναφέρουμε στη μνήμη μας την περίοδο της δικτατορίας.

Διάσωση των τεκμηρίων

Του ΓΙΩΡΓΟΥ Β. ΔΕΡΤΙΛΗ

Το θέμα της σημερινής συνάντησης δεν είναι μια γενική ιστορική αναδρομή στην περίοδο της δικτατορίας. Μας λείπουν τα στοιχεία που θα χρειάζονταν έστω και για ένα πρώτο σχεδιάσμα. Το θέμα είναι, κυρίως, να εξετάσουμε πώς μπορούμε να διασώσουμε την ιστορική μνήμη της περιόδου αυτής. Θα μείνω μέσα στα στενά όρια του θέματος και θα είμαι σύντομος.

Γιατί χρειάζεται να διασωθεί η μνήμη της περιόδου; Από τη νεότερη ιστορία μας γνωρίζουμε ολίγα για τον 19ο αιώνα, ελάχιστα για τον 20ό και σχεδόν τίποτε για τη μεταπολεμική περίοδο, της οποίας η δικτατορία είναι η καμπή, ίσως μάλιστα και το τέλος: το τέλος μιας εποχής, 1936-1974, και γενικότερα η καμπή της νεότερης ιστορίας μας.

Βέβαια, η ιστορία δεν τεμαχίζεται εύκολα σε επταετίες. Μια «ιστορία της δικτατορίας», που θα άρχιζε το 1967 και θα τελείωνε το 1974, δεν θα ήταν επιστημονικά εφικτή και αξιόπιστη. Δύο παραδείγματα αρκούν: Η εκπαιδευτική πολιτική της δικτατορίας δεν είναι δυνατόν να εξεταστεί απομονωμένη από τη μετεμφυλιακή εθνικιστική ιδεολογία ή από τη μεταρρυθμιστική του 1963 ή από την κατάργηση της καθαρεύουσας στη μεταπολίτευση ή από τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων. Δεύτερο παράδειγμα: Η οικονομία της επταετίας δεν μπορεί να απομονωθεί από το σχέδιο Μάρσαλ, τις παγωμένες πιστώσεις και την οικονομική πολιτική της πρώτης караμανλικής περιόδου –ούτε από τον στασιμοπληθωρισμό, τις προβληματικές και τη δημοσιονομική κρίση της μεταπολίτευσης. Η συγγραφή της ιστορίας, λοιπόν, δεν τεμαχίζεται. Άλλο, όμως, συγγραφή και άλλο διάσωση μνήμης. Διάσωση μνήμης σημαίνει, νομίζω, να διασώσουμε, να συγκεντρώσουμε και να διοργανώσουμε τις πηγές: αρχεία δημόσια και ιδιωτικά, τεκμήρια, Τύπος, δημοσιεύματα, μαρτυρίες. Και αυτά είναι δυνατό και χρειάζεται να γίνουν με προτεραιότητα για την περίοδο της δικτατορίας, για διάφορους λόγους, που θα φανούν όπως προχωρούμε.

Η διάσωση της μνήμης της δικτατορίας όχι μόνο χρειάζεται, επείγει κιόλας. Οι πηγές χάνονται, ιδίως σε μια κοινωνία που, όπως η δική μας, πάσχει από αμνησία και, επομένως, ασφαλτοστρώνει την Ιερά Οδό, πολτοποιεί τα αρχεία, καίει τους φακέλους. Επείγει, λοιπόν, όχι μόνο διότι χάνονται οι πηγές, αλλά και για να αντισταθούμε με έναν ακόμη τρόπο στην αμνησία, το σημαντικότερο ίσως αίτιο της κοινωνικής κρίσης που μαστίζει τον τόπο. Διότι κατά βάθος η ιστορική αμνησία και η ιστορική ακρισία είναι που καταστρέφουν την αυτογνωσία μας, τις κοινωνικές αξίες, την ελληνική γλώσσα, τη συνείδηση του φωτεινού χώρου που μας περιβάλλει, δηλαδή τελικά την πολιτισμική, εθνική και κοινωνική μας ταυτότητα. Σε αυτά όμως θα επανέλθω, επειδή αφορούν όχι μόνο το χτες, αλλά και το σήμερα και το αύριο.

Συγκέντρωση και διοργάνωση των πηγών: Τα πράγματα φαίνονται απλά, αλλά δεν είναι. Οι πηγές είναι πάμπολλες και άνισες. Ποιες θα συγκεντρώσουμε κατά προτίμηση, με ποιες προτεραιότητες; Αυτά εξαρτώνται, φυσικά, από τα ερωτήματα που σκοπεύουμε να θέσουμε στο υλικό μας, αφού το περισυλλέξουμε. Με άλλα λόγια, κάθε φορά που επιλέγουμε μια πηγή προς διάσωση, επηρεαζόμαστε αναπόφευκτα από μια ενδόμυχη ερμηνεία της δικτατορίας. Οι κίνδυνοι της προκατάληψης είναι καταφανείς. Σκοπός της ιστοριογραφίας δεν είναι να δοξάσει ή να δικαιολογήσει το παρελθόν, αλλά να το γνωρίσει επισταμένως, να το εννοήσει, προσφέροντας την κάθαρση της αυτογνωσίας. Διασώζοντας σήμερα το ιστορικό υλικό, ποιον σκοπό ευχόμαστε ενδο-

μύχως να έχουν οι ιστοριογράφοι μας, όταν έλθουν αύριο να το χρησιμοποιήσουν; Να γράψουν την ιστορία της «Εθνοσωτηρίου Επαναστάσεως»; Την ιστορία της Αντίστασης, των ολίγων; Την ιστορία της «μη αντίστασης» των πολλών; Τίποτε από όλα αυτά. Οι ιστοριογραφίες είναι πολλές, αλλά η ιστορία είναι μία. Η ιστορία ενιαία είναι απλώς η πραγματικότητα που πάντα μας διαφεύγει, εν μέρει τουλάχιστον, και πάντοτε προσπαθούμε να τη συλλάβουμε με την ιστοριογραφία, όσο μπορούμε.

Αυτής της πραγματικότητας τη μνήμη πρέπει λοιπόν να διασώσουμε όσο μπορούμε, σώζοντας τεκμήρια και μαρτυρίες. Και το υλικό αυτό πρέπει να είναι όσο γίνεται απεριόριστο από τις προκαταλήψεις μας και πληρέστερο, να συλλεγεί με φαντασία και γενναιότητα, να είναι πολυσχιδές και ευρύτατο. Με άλλα λόγια, να αφορά τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ανθρώπων και το ευρύτερο δυνατό κοινωνικοπολιτικό φάσμα – αφού οι άνθρωποι και οι κοινωνίες τους είναι, τελικά, τα υποκείμενα της ιστορίας και η ίδια η υπαρξιακή αιτία της ιστοριογραφίας.

Δεν προσκληθήκαμε βέβαια εδώ, ως ιστορικοί, για να ανακοινώσουμε ένα πρόγραμμα έρευνας και συγκέντρωσης αρχείων, πηγών και μαρτυριών, αλλά για να διατυπώσουμε απόψεις για τις γενικές γραμμές ενός τέτοιου εγχειρήματος, αν μπορέσει κάποτε να γίνει. Κατά την άποψη, λοιπόν, που ήδη άρχισα να διατυπώνω, οι πληροφορίες και οι μαρτυρίες, όταν αρχίσουν να συγκεντρώνονται, θα έπρεπε να αφορούν ένα πλήθος ανθρώπων και κοινωνικών ομάδων. Αυτό το πλήθος μπορεί να καταταγεί σε δύο γενικές κατηγορίες:

Στη μία κατηγορία υπάγονται όσοι πρωταγωνιστούν ή συμμετέχουν επωνύμως στα συμβαίνοντα – πρόσωπα, ομάδες, οργανώσεις και θεσμοί: μεμονωμένοι πολίτες και αντιστασιακές οργανώσεις, νέοι, φοιτητές και νεολαίες, επαγ-

γελματικές και συνδικαλιστικές οργανώσεις, η Δικαιοσύνη, το Στέμμα, πολιτικές προσωπικότητες και παρατάξεις, οι ίδιοι οι δικτάτορες, οι άνθρωποι του περιβάλλοντός τους, ο στρατός.

Στην άλλη κατηγορία υπάγονται όσοι δεν συμμετέχουν επωνύμως στα γεγονότα, ο ανώνυμος πληθυσμός.

Είτε πρόκειται για τη μία είτε για την άλλη κατηγορία, οι πληροφορίες που θα συγκεντρωθούν πρέπει να αφορούν όσο γίνεται περισσότερα πρόσωπα ή μεγαλύτερα δείγματα του πληθυσμού. Αυτό ισχύει κατά μείζονα λόγο για τις μαρτυρίες προσώπων. Διότι οι πηγές που χάνονται με τη μεγαλύτερη ταχύτητα και – φεύ– με απόλυτη βεβαιότητα, είναι οι ίδιοι οι άνθρωποι. Ίδου ένας ακόμη λόγος για τον οποίο επείγει η διάσωση της μνήμης της δικτατορίας, λόγος ειρωνικά μακάβριος, αλλά πολύ πρακτικός και πραγματικός. Οι μαρτυρίες των ανθρώπων χρειάζονται λοιπόν έγκαιρη καταγραφή. Βέβαια, οι συνεντεύξεις των επωνύμων και οι δημοσκοπήσεις του πλήθους, με δυο λόγια η προφορική ιστορία, δεν είναι πανάκεια. Αλλά αυτές οι μέθοδοι είναι αναντικατάστατες για μια περίοδο αυταρχισμού που, εξ ορισμού, δεν αφήνει πολλά και αξιόπιστα γραπτά τεκμήρια. Καταγραφή μαρτυριών, λοιπόν, με συνεντεύξεις επωνύμων προσώπων αλλά και με δημοσκοπήσεις σε δείγματα πληθυσμού από τη γενιά της δικτατορίας, όσο υπάρχει ακόμη αυτή η γενιά. Η πολλαπλότητα και οι διασταυρώσεις των μαρτυριών, των διηγήσεων και των πληροφοριών, θα αποκαθάρουν το υλικό από τα σφάλματα, τις υπερβολές, τα ψεύδη – και η μία μαρτυρία θα συμπληρώσει τα κενά της άλλης. Έτσι, οι μαρτυρίες που θα συλλεγούν με τις μεθόδους της προφορικής ιστορίας θα προστεθούν στις πληροφορίες από τις κλασικές πηγές – αρχεία, δημοσιεύματα κτλ.

Από το συνολικό αυτό υλικό θα έπρεπε να προκύψουν τέσσερα προϊόντα: Πρώτο προϊόν, το υλικό για ένα λεπτομερές και πολυμερές χρονικό. Δεύτερο, ένα αρχείο προσώπων –επαναλαμβάνω: επωνύμων και μη– με πληροφορίες για τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά, τις καταβολές τους και τη βιοτική τους εξέλιξη, αρχείο με πολλές δυνατότητες κοινωνιολογικής και ιστορικής επεξεργασίας. Τρίτο προϊόν, ένα αρχείο δικτύων όπου θα καταγραφούν οι δικτυώσεις των προσώπων, οργανώσεων και παρατάξεων που λειτούργησαν στην περίοδο της δικτατορίας. Τέλος, μια αποτύπωση των εντυπώσεων, των συγκινήσεων, των ιδεών και των προσδοκιών της εποχής: παρά το ότι θα γίνει εν μέρει εκ των υστέρων, με την αναπόφευκτη διαστρέβλωση που θα έχει επιφέρει ο χρόνος και το ποσοστό αναξιοπιστίας των μαρτύρων, η πολλαπλότητα των μαρτυριών και οι διασταυρώσεις με τις μαρτυρίες εκείνης της εποχής θα επιτρέψει στον ιστορικό που θα χρησιμοποιήσει κάποτε το υλικό αυτό να σταθμίσει και να περιλάβει, με αρκετή ακρίβεια, τα κοινά σημεία, τις μεγάλες ιδέες, όσες θα διατρέχουν, λίγο ή πολύ, όλες τις μαρτυρίες.

Αυτά είναι, νομίζω, σε πολύ γενικές γραμμές όσα είναι ευκαίιο να γίνουν. Και όλα αυτά θα συντελέσουν στο να διασώσουμε κάπως τη μνήμη της εποχής εκείνης. Είπαμε όμως –και αυτό είναι ίσως σπουδαιότερο– ότι θα μας βοηθήσουν επίσης να αντισταθούμε με έναν ακόμη τρόπο στην ιστορική αμνησία και ακρισία, βασικό αίτιο κρίσης και παρακμής. Και η ελληνική κοινωνία πάσχει από αμνησία, λόγω είτε αμαθείας είτε αυτοπεριφρόνησης. Για το πρώτο ουσιαστικά μιλήσαμε ήδη, ας τελειώσουμε λοιπόν με το δεύτερο.

Αμνησία λόγω αυτοπεριφρόνησης: Η κοινωνία μας δεν θέλει πλέον να ξέρει το παρελθόν της, διότι δυόμισι αιώνες τώρα αναζητεί στο παρελθόν την ταυτότητά της και οι συγκρίσεις του παρελθόντος με το παρόν είναι συντριπτικές. Εξού και η αυτοπεριφρόνηση και, π.χ., ο μανιχαϊκός διχασμός για τη γλώσσα ή, άλλο παράδειγμα, στις μέρες μας πλέον, η απόρριψη της αρχαιότητας. Της αρχαιότητας

από την οποία αρχίσαμε την αναζήτηση της ταυτότητάς μας, τον 18ο αιώνα. Διαφωτισμός, κλασικισμός, εθνικισμός, προγονολατρία, ρομαντισμός, σοβινισμός, η συνέχεια του Ελληνισμού, ο τρίτος ελληνικός πολιτισμός, ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός, η γέφυρα μεταξύ Ανατολής και Δύσεως: και όλα αυτά μέσα στην αδιάλειπτη και αδιάσειστη νεοελληνική κακομοιριά.

Αλλά το «Παραμύθι χωρίς όνομα» έχει και άλλη πλοκή, ίσως μάλιστα πολλές άλλες πλοκές. Τι θα βρούμε άραγε ξαναπιάνοντας το νήμα από τον εθνικισμό και ακολουθώντας άλλες διακλαδώσεις; Εθνικισμός, λοιπόν, ιστορισμός, λαογραφία, λαϊκισμός, φυλετισμός, ξενοφοβία και μισαλλοδοξία, η ξενική επέμβαση και η ξένη επιβουλή, ανήκομεν και δεν ανήκομεν εις την Δύσιν, η Ευρώπη και ο αντιευρωπαϊσμός, το ανάδελφον έθνος: όλα αυτά, σύνδρομα ιστορικής ακρισίας και αμνησίας. Οι συνέπειες; Αμφιταλάντευση, αμφιβολία, ανασφάλεια, εσωστρέφεια, αυτοπεριφρόνηση. Και τι φταίει για όλα αυτά; Ίσως το ανακαλύψουμε κάποτε και αυτό, με την ιστορία, διασώζοντας τις μνήμες μας, όσο μπορούμε και όσο είναι ακόμη καιρός.

Γιατί να διασώσουμε την ιστορική μνήμη;

Του ΑΝΤΩΝΗ ΛΙΑΚΟΥ

Γιατί να διασώσουμε την ιστορική μνήμη; Η ιστορία της περιόδου μπορεί να γραφεί αν υπάρξει επαρκής πρόσβαση στα ελληνικά και ξένα αρχεία, αν μελετηθεί συστηματικότερα και αν συγκροτηθεί μια προβληματική για τη μεταπολεμική εποχή. Υπάρχουν άλλωστε θαυμάσιες εργασίες για περιόδους στις οποίες δεν διασώζεται η ιστορική μνήμη, ή οι ιστορικοί

δεν την έλαβαν καν υπόψη τους. Βεβαίως η ιστοριογραφία έχει να ωφεληθεί από μαρτυρίες των πρωταγωνιστών ή και απλών ανθρώπων. Περιορισμένη όμως, και πάντως συμπληρωματική, χρήση μπορούν να έχουν, αφού προηγουμένως αποκαθαρούν από τις επιστρώσεις που έχει σωρεύσει ο χρόνος και μεταγενέστερες κρίσεις.

Βέβαια αυτές οι επιστρώσεις, δηλαδή η μελέτη της ιστορικής μνήμης καθώς οδεύει διαμέσου διασταυρώσεων παρόντος και παρελθόντος, δημόσιου και προσωπικού, εμπειριών και αξιών, έχουν από μόνες τους ενδιαφέρον το οποίο δεν εξαντλείται στην προσφορά και στην αποδέσμευση πληροφοριών. Αν μας πληροφορούν για κάτι είναι για το νόημα που οι άνθρωποι δίνουν στις πράξεις και στις συμπεριφορές τους και μας εξηγούν τις ιστορικές τους καταβολές. Η ιστορική μνήμη είναι απαραίτητη για τη μελέτη της μεταβαλλόμενης υποκειμενικότητας. Αλλά και πάλι, έστω και απαλλαγμένη από τη θετικιστική της χρήση, η ιστορική μνήμη αποτελεί μια πρώτη ύλη για την παραγωγή ιστορικής γνώσης.

Ήδη χρησιμοποιήσαμε δύο όρους: ιστορική μνήμη και ιστορική γνώση. Από μια άποψη και οι δύο αποτελούν μορφές της μνήμης μιας κοινωνίας και στο μακρό χρόνο, ή από την απόσταση της φιλοσοφίας της ιστορίας, οι διαφορές τους ελαχιστοποιούνται. Στον βιογραφικό όμως χρόνο και από την άποψη της ιστοριογραφίας οι δύο όροι είναι συμπληρωματικοί.

Είπαμε με ποιον τρόπο η ιστορική μνήμη υπηρετεί τη γνώση. Αλλά και η ιστορική γνώση επηρεάζει την ιστορική μνήμη. Οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται το δικό τους παρελθόν μέσα από την κατασκευασμένη εικόνα για το παρελθόν αυτό. Μια εικόνα που κατασκευάζεται με υλικά που προέρχονται από τη διάδοση της ιστορικής γνώσης ή/και από την εν-

σωμάτωσή της σε ιδεολογίες.

Αλλά η ιστορική μνήμη έχει και τη δική της ανεξαρτησία και διαφορετικότητα.

- Δεν αφορά το παρελθόν αυτό καθ' εαυτό, αλλά τη σχέση παρελθόντος-παρόντος. Την ενεργό δηλαδή ύπαρξη του πρώτου στο δεύτερο.
- Η σημασία της ιστορικής μνήμης δεν περιορίζεται στην επιστημονική κοινότητα των ιστορικών. Αφορά την ιστορία ως κοινωνική πράξη. Τα κοινωνικά περιβάλλοντα από τα οποία ξεπηδούν, και τους τρόπους με τους οποίους δημιουργούνται οι συλλογικές αναπαραστάσεις του παρελθόντος. Τη χρήση των αναπαραστάσεων αυτών.
- Είναι ευνόητο πως οι αποτυπώσεις της δεν περιορίζονται στη γραφή, και πολύ περισσότερο στο ακαδημαϊκό είδος γραφής. Υπάρχει ως γραμματική μέσα από την οποία διαβάζονται τόσο η ιστορική γραφή, όσο και οι άλλοι τρόποι αναπαράστασης του παρελθόντος.
- Η ιστορική μνήμη συστέλλεται και διαστέλλεται, καθευδείς και αφυπνίζεται, ανάλογα με τις περιστάσεις που ανακαλούν ομοιότητες δράσης.
- Τέλος, η ιστορική μνήμη (προσδιορίζοντας, έμμεσα ή και άμεσα, τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουμε τις τρέχουσες εμπειρίες μας) αποτελεί μια ενεργό ιστορική κουλτούρα η οποία περιβάλλει, αναδεικνύει ή περιθωριοποιεί τα περιεχόμενα του παρελθόντος. Έχει να κάνει με την ιστορική συνείδηση.

Αν όμως η ιστορική μνήμη ως κοινωνική πράξη παράγεται ούτως ή άλλως, τότε γιατί η ανάγκη μιας κουβέντας για τη διάσωσή της; Θα δοκιμάσω να απαντήσω παρατηρώντας αναλυτικότερα τους δύο χώρους μέσα στους οποίους παράγεται.

A. Η ιστορική μνήμη αναπαράγεται από τις αναπαραστάσεις του παρελθόντος στη δημόσια σφαίρα. Οι αξίες που παράγονται εκεί επιβάλλουν το νόημα με το οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται ή υποτίθεται ότι οφείλουν να αντιληφθούν τις προσωπικές τους εμπειρίες. Τις διαφορές και τις ασυμφωνίες αναλαμβάνει να τις εξομαλύνει η ιδεολογία.

Αλλά ο λόγος που αναπτύσσεται στη δημόσια σφαίρα, ο κυρίαρχος δημόσιος λόγος, εξαρτάται από τις πολιτικές προτεραιότητες του παρόντος. Αυτές, μετα-

φρασμένες σε αξιολογικό κώδικα, δημιουργούν ένα πυκνό δίκτυο που επιτρέπει ή όχι να φανεί μια ιστορική περίοδος, που αναδεικνύει ορισμένες πλευρές της καθώς επισκιάζει άλλες, που τη συνδέει ή την αποκόπτει από τη συστοιχία του χρόνου, που επιτρέπει ορισμένες μνήμες και αποσιωπά άλλες, που αφήνει να φανούν οι μνήμες ορισμένων κοινωνικών κατηγοριών και όχι άλλων, που αποδίδει κάθε φορά διαφορετικά σημαίνοντα στις εμπειρίες τις οποίες οι ίδιοι άνθρωποι βίωσαν στο παρελθόν.

Η ανάγκη διάσωσης, επομένως, της ιστορικής μνήμης (όπως emphaticά τονίζεται στον τίτλο αυτής της εκδήλωσης) προκύπτει όχι μόνο από την ιστορική δεοντολογία σεβασμού των γεγονότων απέναντι σε αποσιωπήσεις, αλλά από τη σημασία αυτού του σεβασμού για το είδος της πολιτικής κουλτούρας και για το εύρος της δημόσιας σφαίρας. Η καλλιέργεια της αίσθησης της ιστορίας μέσα στην πολιτική συζήτηση δεν έχει αξία μόνο ως ανοχή της διαφορετικότητας, αλλά και ως άνοιγμα στη διαχρονία, ως επαναφορά στον ορίζοντα του ενδιαφέροντός μας μειζόνων ζητημάτων όπως ο χαρακτήρας της εξουσίας, ο σκοπός της πολιτικής, ο επανακαθορισμός της δημοκρατίας, η θέση και η λειτουργία της οικονομίας μέσα στην κοινωνία.

B. Ο άλλος χώρος αναπαραγωγής της ιστορικής μνήμης είναι ο προσωπικός, ο οποίος μπορεί να αφορά και κοινότητες, ομάδες, ή και κατηγορίες με ισχυρούς δεσμούς από κοινές εμπειρίες στο παρελθόν. Οι μνήμες δεν αποτελούν πάντοτε εύπλαστο υλικό. Για το λόγο αυτό η ιστορία αποτελεί ένα πεδίο ανταγωνισμών, καθώς ο ένας αντίπαλος τείνει να εξαρθώσει ή να ενοχοποιήσει τη μνήμη του άλλου για να τον υποτάξει ιδεολογικά και πολιτικά. Αλλά και στο προσωπικό πεδίο, η μνήμη αποτελεί επίσης χώρο και αιτία

αντίστασης στις γενικότερες επιλογές, ή στις ανάγκες προσαρμογής που μας επιβάλλει το παρόν.

Η μνήμη αποτελεί το χώρο μιας ιδεατής αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων. Η σύγκριση με την πραγματική αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων, η εμπειρία της υστέρησης, αναρριπίζει τη μνήμη και οδηγεί σε μια αναδίπλωση σ' αυτήν. Αναδίπλωση όμως σημαίνει αποκοπή της μνήμης από το διάλογο παρελθόντος-παρόντος, από αυτό που ορίσαμε ως αντικείμενο της μνήμης. Σημαίνει καταφυγή ή περιχαράκωση σε ένα μυθικό παρελθόν.

Ωστόσο, ακόμη και στην πρωταρχική τους σημασία, οι μνήμες νοηματοδοτούνται από το ερμηνευτικό σχήμα που οι άνθρωποι υιοθετούν για την ιστορία και από τη θέση στην οποία τοποθετούν τον εαυτό τους και τη δράση τους στο παρελθόν.

Τα ερμηνευτικά αυτά σχήματα, είτε ως κυρίαρχα είτε ως εναντιώσεις σε επιβεβλημένες από πολιτικές κυριαρχίες εκδοχές της ιστορίας, διασταυρώνονται με τις προσωπικές εμπειρίες, και όχι μόνο μία φορά. Οι αποτυπώσεις αυτών των διασταυρώσεων μετατρέπονται σε αλληπάληλα γεωλογικά στρώματα που επισωρεύονται συγκροτώντας την πραγματικότητα της μνήμης, και δείχνουν την πορεία της στο χρόνο. Επομένως, η διάσωση της μνήμης με τη μορφή εκκαθάρισης των εμπειριών από τους μύθους θα ήταν εξίσου ανέφικτη και ακρωτηριαστική, γιατί θα κατέστρεφε τη σχέση της με το παρόν.

Αν όμως η μνήμη αποτελεί μια ενεργό διαδικασία, δηλαδή το παρελθόν γίνεται αντικείμενο μιας συνεχούς επεξεργασίας, τότε διάσωση της ιστορικής μνήμης σημαίνει ενεργοποίηση μιας συζήτησης που εντοπίζεται στη διερεύνηση των αρμών και των μετασχηματισμών, οι οποίοι συμβαίνουν όταν η μνήμη μας συναντά τα μεγάλα ερμηνευτικά σχήματα που καθορίζουν την εικόνα της ιστορίας. Τα σημεία, δηλαδή, όπου οι προσωπικές ιστορίες συναντούν την ιστορία και αποκτούν νόημα.

Μπορούν να διασωθούν οι εμπειρίες όταν τα σχήματα που τις εννοημάτων κατέρρευσαν: ο καθένας από όσους είναι

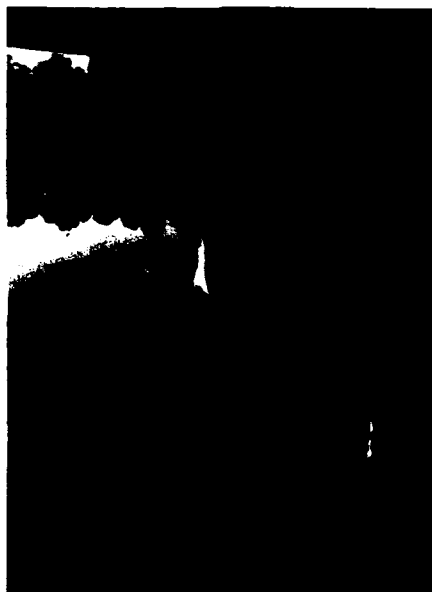
εδώ σήμερα καταλαβαίνει τη σημασία και την επικαιρότητα αυτού του ερωτήματος.

Είναι δυνατό να διασωθούν οι εμπειρίες των διώξεων και των θυσιών των αγωνιστών της Αριστεράς, μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και της ιδεολογίας που απέρρευσε από αυτόν;

Διασώζονται οι εμπειρίες της Αντίστασης στη Δικτατορία, οι αγώνες εναντίον της «αδράνειας των υπερδομών», όπως κατηγοριοποιούσε ιστορικά τη σειρά των φαινομένων αυτών ο Σβρόννος, σε μια εποχή που το ερώτημα έχει αντιστραφεί και οι αδράνειες αναζητούνται όχι στους «πάνω» αλλά στους «κάτω»;

Η απάντηση μπορεί να είναι καταφατική, εφόσον οι ιστορικές μνήμες έχουν να διασώσουν νοήματα πέρα από τα σχήματα που τις εννοημάτων στο παρελθόν. Αν έχουν να διασώσουν νοήματα που τα ιδεολογικά σχήματα δεν επέτρεψαν να αποκαλυφθούν, που κατέδικασαν στην αφάνεια.

Καταφεύγει κανείς στην ιστορία όταν η ιδεολογία διέρχεται κρίση. Αν όμως η έννοια της ιδεολογικής κρίσης διαβάζεται ως ανάγκη αποκοπής από την ιστορική μνήμη, τότε το παρελθόν γίνεται αντικείμενο εξορκισμού και απώθησης. Την ψυχολογική αυτή στάση, μεταφρασμένη σε πολιτική πρακτική, τη γνωρίσαμε στην καταστροφή των «φακέλων», το καλοκαίρι του 1989. Πώς να μιλήσεις για α-

νάγκη διάσωσης της ιστορικής μνήμης σοβαρά, ύστερα από αυτή την καταστροφή;

Τι σημαίνει όμως πρακτικά διάσωση της ιστορικής μνήμης; Είπαμε πως δεν αφορά, ή δεν αφορά μόνο τη μετατροπή της μνήμης σε πληροφοριακό υλικό των ιστορικών, αφού της αφαιρέσουμε τις πλούσιες πλευρές υποκειμενικότητας που δεν χωράνε σε μια γραφή οργανωμένη με τα κριτήρια της αντικειμενικότητας.

Η διάσωση της ιστορικής μνήμης αποτελεί μια συλλογική πράξη με ουσιώδεις αλλά και συμβολικές διαστάσεις. Μπορεί να εκφρασθεί με τη συγκέντρωση τεκμηρίων, γραπτών και προφορικών, την οργάνωση συζητήσεων για εμπειρίες του παρελθόντος και την καταγραφή τους, με τις μεθόδους της προφορικής ιστορίας, με πρωτοβουλίες για τη διάσωση χώρων, αντικειμένων, παραδόσεων, με την κριτική στην επιλεκτικότητα των κυρίαρχων εικόνων για το παρελθόν. Αποτελεί, προπαντός, μια πράξη επικοινωνίας και ενίσχυσης δεσμών.

Η διάσωση άλλωστε της μνήμης της δικτατορίας δεν περιορίζεται μόνο στα χρόνια 1967-1974. Η δικτατορία συνέχισε τις παραδόσεις του μετεμφυλιακού κράτους και κληροδότησε η ίδια παραδόσεις ανελευθερίας που επιχωριάζουν σε ορισμένους τομείς της κοινωνικής ζωής ή αφυπνίζονται κατά καιρούς σε άλλους. Ο κατατεμαχισμός άλλωστε της μνήμης σε χρονικές περιόδους δεν έχει νόημα. Η ανάγκη διάσωσης της μνήμης στην ελληνική κοινωνία είναι ευρύτερη και δεν πρέπει να τεθεί και εδώ επιλεκτικά.

Άλλωστε και η αντίσταση στη δικτατορία δεν διατηρήθηκε ως αγνή μνήμη ηττημένων – τουλάχιστον όχι στο σύνολό της. Κατά καιρούς λειτουργησε και ιδεολογικά, δηλαδή καλύπτοντας κοινωνικές πρακτικές ή επιδιώξεις που δεν ομολογούνταν εύκολα. Η διάσωση, επομένως, δεν περιορίζεται στον μνημονικό της μόνο χαρακτήρα. Έχει επίσης τις κριτικές της διαστάσεις.

Η δικτατορία και οι τρεις λειτουργίες του δικαίου

Του ΝΙΚΟΥ Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ

Σε ένα προπαγανδιστικό έντυπο που εξέδωσε το 1940 η δικτατορία της 4ης Αυγούστου, δικαιολογούσε ως εξής την πολιτική της να εξορίζει χωρίς δίκη τους πολιτικούς της αντιπάλους, σε νησιά και σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως, παρά να τους παραπέμπει στα αρμόδια δικαστήρια:

«Άλλοτε, έλεγε, αι πολιτικά δίκαι των συλλαβνομένων κομμουνιστών ου μόνον δεν εξυπηρετούν τον αντικομμουνιστικόν αγώνα του κράτους, αλλά, τουναντίον, παρείχον σπουδαίον βήμα δημοκρατικής προπαγάνδας και επηρεασμού των αφελών ακροατών υπέρ των ιδεών των [...]. Η μόνη συμφέρουσα διά το κράτος οδός διώξεως αυτών, συνέχιζε, ήτο η της παραπομπής των ενώπιον των εκάστοτε Επιτροπών Δημοσίας Ασφαλείας, αίτινες, αδέσμευτοι νομικών κανόνων και ενημερωμένοι πάντοτε επί των μεθόδων δράσεως των κομμουνιστών, είναι εις θέσιν να επιβάλλωσι τας νομικάς κυρώσεις με ταχύτητα και επιβολήν, οίαν απαιτούσιν αι περιστάσεις».

Αν κρίνει κανείς από τα ημειπίσημα στατιστικά στοιχεία της δικτατορίας της 21ης Απριλίου –τα μόνα διαθέσιμα, σημειωτέον, έως σήμερα– θα διαπιστώσει ότι η χούντα δεν ακολούθησε την πρακτική συμβουλή των Μανιαδάκη και Μεταξά. Και ναι μεν εξόριζε και αυτή τους πολιτικούς της αντιπάλους, δεν δίσταζε όμως και να τους δικάζει: μόνο στο έκτακτο στρατοδικείο Αθηνών, π.χ., από το 1967 έως το 1974 παραπέμφθηκαν 3.400 κατηγορούμενοι, από τους οποίους 2.045 καταδικάστηκαν σε διάφορες ποινές.

Το παράδειγμα αυτό δείχνει, κατά τη γνώμη μου, ανάγλυφα τη *διαφορετική λειτουργία του δικαίου* υπό τα δύο δικτατορικά καθεστώτα: ενώ στον μεσοπόλεμο η 4η Αυγούστου είχε την άνεση να αγνοεί το δίκαιο και να μην αποκρύπτει τις αυθαίρετες πρακτικές της, τριάντα χρόνια αργότερα, η δικτατορία των συνταγματαρχών αποδύθηκε ευθύς εξαρχής σε μια συστηματική προσπάθεια να εξωραΐσει διά του δικαίου την άσκηση της ωμής βίας.

Ήταν, άραγε, η διαφορετική φύση του καθεστώτος που εξηγούσε τη σημαντική αυτή διαφορά; Ή μήπως αυτή οφείλεται στον διαφορετικό διεθνή περίγυρο που, 22 χρόνια μετά τη συντριβή του ναζισμού και του φασισμού, δεν ανεχόταν στην Ευρώπη τουλάχιστον την απροσημάτιστη αναβίωση ολοκληρωτικών μεθόδων;

Προτού επιχειρήσω να απαντήσω στα ερωτήματα αυτά, σας καλώ να σταθούμε για λίγο στις επιμέρους παραμέτρους του προβλήματος, προκειμένου να το συνδέσουμε και με τη θεματολογία της σημερινής μας συνάντησης, που είναι –βεβαίως– η διάσωση της ιστορικής μνήμης.

Από τη σκοπιά των κυβερνώντων, όλων των κυβερνήσεων, δύο είναι οι βασικές λειτουργίες του δικαίου, υφ' όλα τα καθεστώτα: η *τεχνική* και η *ιδεολογική*. Η *τεχνική*, στο μέτρο που το δίκαιο διευκολύνει και εξορθολογίζει την άσκηση της εξουσίας, κατανέμοντας αρμοδιότητες, ορίζοντας διαδικασίες, προβαίνοντας σε ιεραρχήσεις και προσδίδοντας διάρκεια στα μέτρα που κατά καιρούς λαμβάνονται. Όσο για την *ιδεολογική* λειτουργία του δικαίου, αυτή επιτελείται με τη συγκάλυψη της κρατικής βίας, της θεσμοθετημένης βίας, κάτω από απρόσωπους κανόνες οι οποίοι, επειδή ακριβώς φαίνονται σαν να έχουν θεθεί ανεξάρτητα από τις συγκεκριμένες ανάγκες των εκάστοτε κυβερνώντων, νομιμοποιούν την κρατική επιβολή, την καθιστούν αποτελεσματικότερη, παράγοντας ταυτόχρονα και *ιδεολογία*.

Ωστόσο, όπως από παλιά έχει επισημανθεί τόσο από φιλοσόφους όσο και από κοινωνιολόγους, το δίκαιο μπορεί να λειτουργήσει και *ανατρεπτικά* για την κρατούσα τάξη. Ανατρεπτικά, καθώς η επίκληση του δικαίου από τους κυβερνώμενους, η επίκληση της νομιμότητας, λειτουργεί εξ αντικειμένου ως φραγμός στην παντοδυναμία των κυβερνώντων, αφού τους αναγκάζει –ή, εν πάση περιπτώσει, επιχειρεί να τους αναγκάσει– να

σεβασθούν κάποιους κανόνες, οι οποίοι ενδέχεται να παρακωλύουν τη δράση τους.

Με βάση αυτά, τα πολύ γενικά και σχηματικά, σας καλώ τώρα να δούμε τις τρεις λειτουργίες του δικαίου, την *τεχνική*, την *ιδεολογική* και την *ανατρεπτική*, υπό το δικτατορικό καθεστώς.

Εν πρώτοις, όσον αφορά την *τεχνική* λειτουργία του δικαίου, θα πρέπει να παρατηρήσουμε τα εξής: η δικτατορία, από την πρώτη στιγμή της ανόδου της νομοθέτησε αφειδώς σε όλους τους τομείς του επιστητού. Χιλιάδες αναγκαστικοί νόμοι και νομοθετικά διατάγματα –όπως ονόμαζε τα «τρέχοντα» νομοθετήματά της– φιλοδόξησαν να ρυθμίσουν την καθημερινή ζωή των Ελλήνων η οποία, βεβαίως, δεν σταμάτησε με την κάθοδο των τανκς. Καθώς, μάλιστα, πολλοί από τους νόμους αυτούς, στο οικονομικό ιδίως πεδίο, ανταποκρίνονταν σε πραγματικές ανάγκες, εξακολουθούν να ισχύουν έως τις μέρες μας, άλλοτε ανέπαφοι, άλλοτε πάλι ελαφρώς τροποποιημένοι. Τουρισμός, επενδυτικά κίνητρα, δημόσια έργα, εμπόριο, στεγαστική, τραπεζική και ασφαλιστική πολιτική υπήρξαν προνομιούχα πεδία για την εισαγωγή νέων ρυθμίσεων.

Η αξιολόγηση του νομοθετικού αυτού έργου δεν έχει γίνει έως σήμερα. Όμως, τόσο για τον ιστορικό όσο και για τον κοινωνιολόγο, θα είχε –πιστεύω– εξαιρετικό ενδιαφέρον η κατά τομείς μελέτη της νομοθεσίας αυτής καθ' εαυτήν και στην εφαρμογή της. Αν και συνήθως αποφεύγω τέτοιου είδους υποθέσεις εργασίας, θα αποτολμούσα την πρόβλεψη ότι από τη μελέτη αυτή θα προκύψουν μερικά πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Όπως, π.χ., ότι στους κόλπους της δικτατορίας συνυπήρχαν δύο τουλάχιστον τάσεις: μια αμιγώς σκοταδιστική που, επικαλούμενη τον ελληνοχριστιανισμό, την εθνικοφροσύνη και τα συνεπαγόμενά τους, δίσταζε να αποδεχθεί την απρόσκοπτη λειτουργία των νόμων της αγοράς. Και μια πιο «εκσυγχρονιστική», η οποία, εν ονόματι της ανάπτυξης και των όποιων οικονομικών στόχων, πίεζε για «ανοίγματα», ζητώντας μεταξύ άλλων αν όχι να καταργη-

θούν, τουλάχιστον να περιορισθούν οι έλεγχοι νομιμοφροσύνης στην κατανομή των πιστώσεων, στη χορήγηση των δανείων, ή ακόμη και σε ορισμένες τουλάχιστον προσλήψεις. Η συνύπαρξη και αντιπαράθεση των τάσεων αυτών, που ο προσεκτικός αναγνώστης μπορεί να επισημάνει σχεδόν σε κάθε δικτατορικό νομοθέτημα, εξηγεί σε μεγάλο βαθμό την έλλειψη συνέχειας και συνοχής στον πολιτικό λόγο της δικτατορίας. Ταυτόχρονα, αποκαλύπτει μία τουλάχιστον πλευρά των εσωτερικών της αντιφάσεων, που συνδέονται στην αποσύνθεση και εν τέλει στην πτώση της.

Ως προς την *ιδεολογική* λειτουργία του δικαίου κατά τη διάρκεια της δικτατορικής επταετίας, θα πρέπει νομίζω να την δούμε προς δύο κατευθύνσεις: ως προς το παρελθόν, εν πρώτοις, και ως προς το μέλλον. Ως προς το παρελθόν: κανένας μας, πιστεύω, δεν έχει ξεχάσει την περίφημη εκείνη αποστροφή του Β. Σταματόπουλου, ο οποίος, αποτεινόμενος ως κυβερνητικός εκπρόσωπος προς τον Π. Καλλιόπουλο, ισχυριζόταν πως η αντιδικτατορική τουλάχιστον δεξιά δεν δικαιούται να διαμαρτύρεται για την καταπάτηση των ελευθεριών. Διότι η κυβέρνηση των απριλιανών δεν νομοθέτησε στο πεδίο αυτό, αλλά εφάρμοσε τους νόμους που εκείνη είχε θεσπίσει και διατηρήσει σε ισχύ επί δύο σχεδόν δεκαετίες.

Είναι περιττό να τονισθεί πόσο χρήσιμο στάθηκε για τη δικτατορία το οπλοστάσιο των έκτακτων μέτρων της εμφυλιακής και μετεμφυλιακής περιόδου. Είτε επρόκειτο για τον διαβόητο Α.Ν. 509 και τον 375, είτε για τη νομοθεσία περί εκτοπίσεων που η 21η Απριλίου βρήκε ανέπαφη, τα μέτρα αυτά εφαρμόστηκαν κατά κόρο. Και στην εφαρμογή τους, σε συνδυασμό με τη μη θέσπιση νέων, το καθεστώς στήριξε ολόκληρη την υπερασπιστική του γραμμή, ενώπιον μεταξύ άλλων και του Συμβουλίου της Ευρώπης. Έτσι, με την εφαρμογή μέτρων που είχαν υιοθετήσει κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις, η δικτατορία επιχειρούσε να νομιμοποιήσει τις διώξεις και την αυθαιρεσία στα μάτια τόσο της εσωτερικής όσο και της διεθνούς κοινής γνώμης. Και ασφαλώς, για λίγο τουλάχιστον καιρό, το κατόρθωσε.

Ως προς το μέλλον, η ιδεολογική λειτουργία του δικαίου της δικτατορίας ήταν σαφέστερη. Υπαινίσσομαι την απόπειρά της να καταρτίσει και να εφαρμόσει σύνταγμα, ένα σύνταγμα αυταρχικό μιν, το οποίο ανεχόταν εντούτοις έναν υποτυπώδη κοινοβουλευτισμό μέσα σε σαφώς προδιαγεγραμμένα ιδεολογικά πλαίσια, θεματοφύλακας του οποίου ήταν ένα πανίσχυρο συνταγματικό δικαστήριο, συνεπικουρούμενο εν ανάγκη από τον ίδιο τον στρατό. «Εθνικός διάλογος», έστω και υπό στρατιωτικό νόμο, δυο ψευδοδημοψηφίσματα, πολλή φιλολογία και, τέλος, «άνοιγμα» Μαρκεζίνη εντάσσονταν και υπηρετούσαν τη φιλόδοξη αυτή προσπάθεια. Μια προσπάθεια, δηλαδή, να διατηρηθεί η ουσία του καθεστώτος με κάποια δημοκρατικά προσχήματα. Και το ενδιαφέρον είναι ότι, αν κρίνει κανείς από τις εμπειρίες της Τουρκίας, της Χιλής, αν όχι και της Ισπανίας, το εγχείρημα αυτό δεν ήταν εκ προοιμίου καταδικασμένο.

Τέλος, απευθυνόμενος στο συγκεκριμένο ακροατήριο, δεν έχω να προσθέσω πολλά για την τρίτη λειτουργία του δικαίου, την *ανατρεπτική*. Αρκεί να θυμίσω δύο περιστατικά: μετά την άρση της προληπτικής λογοκρισίας, τον Νοέμβριο του 1969, οι δίκες αγωνιστών, με τη δημοσιότητα που έπαιρναν στις στήλες των εφημερίδων, αποτελούσαν την κορυφαία εκδήλωση της αντίστασης, με τεράστια απήχηση στην κοινή γνώμη. Οι δε αιτήσεις φοιτητών στα πρωτοδικεία, μετά το 1971, για τον διορισμό προσωρινών διοικήσεων στα φοιτητικά σωματεία, σήμαναν την απαρχή του φοιτητικού κινήματος. Και στις δυο περιπτώσεις, η διεκδίκηση της εφαρμογής του δικαίου, τόσο του προγενέστερου όσο και του δικτατορικού, μακριά από το να νομιμοποιεί το καθεστώς όπως αφελώς ορισμένοι διακήρυσσαν τότε, έδωσε το έναυσμα για πράξεις αντίστασης, οι οποίες αποκάλυπταν τον βίαιο και αυθαίρετο χαρακτήρα ενός καθεστώτος ανίκανου και ανέτοιμου να σε-

βασθεί κάθε ίχνος νομιμότητας.

Συνοψίζοντας, έφθασε η στιγμή να επανέλθουμε στο αρχικό μας ερώτημα: ήταν, άραγε, αφελής η δικτατορία όταν παρέπεμπε τους αντιπάλους της σε δίκες και όταν κατάρτιζε συντάγματα που δεν μπορούσε να εφαρμόσει; Προτού απαντήσω, θέλω να τονίσω κάτι το αυτονόητο: η δικτατορία, ακόμη και στις στιγμές του μεγάλου «ανοίγματος» της, το 1973, δεν έπαψε να προσφεύγει ποτέ σε αυθαίρετες και εκτός δικαίου πρακτικές. Η αυθαιρεσία ήταν διαρκώς παρούσα. Απλώς, το δίκαιο χρησιμοποιήθηκε πολύ περισσότερο απ' όση θα μπορούσε κανείς να υποθέσει έχοντας κατά νου, ας πούμε, τα ολοκληρωτικά καθεστώτα του μεσοπολέμου. Και δεν χρησιμοποιήθηκε μόνο για να παραπλανηθεί μια εχθρική κατ' αρχήν κοινή γνώμη, κυρίως διεθνής. Χρησιμοποιήθηκε και για έναν επιπρόσθετο λόγο, τον οποίο θεωρώ σημαντικότερο: διότι η δικτατορία ήθελε πράγματι να μετεξελιχθεί και έβλεπε στην προσφυγή στο δίκαιο το μέσο και το πρώτο βήμα μιας τέτοιας μετεξέλιξης προς έναν πειθαρχημένο κοινοβουλευτισμό, ο οποίος θα λειτουργούσε υπό το άγρυπνο μάτι των ενόπλων δυνάμεων και των ερεισμάτων τους.

Οι εξελίξεις των τελευταίων ετών στη Λατινική Αμερική αλλά και στην Ανατολική Ευρώπη δίνουν, όπως πιστεύω, στην παρατήρηση αυτή μιαν απροσδόκητη επικαιρότητα: το εγχείρημα της μέσω του δικαίου μετεξέλιξης δικτατορικών καθεστώτων σε δημοκρατικά δεν είναι εν τέλει ελέγξιμο από όσους το επιχειρούν. Η προωθητική δύναμη της δημοκρατικής δυναμικής είναι τέτοια ώστε, τουλάχιστον σε χώρες με ένα *minimum* επίπεδο ανάπτυξης, ανάμεσα στη δικτατορία και τη δημοκρατία να μην είναι νοητό μεσομακροπρόθεσμα κανένα ενδιάμεσο, κανένα νόθο στάδιο. Από την πλευρά αυτή, η μελέτη του δικαίου για τη διάσωση της μνήμης και την κατανόηση μιας, της τελευταίας, δυτικοευρωπαϊκής δικτατορίας του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα, μπορεί ίσως να οδηγήσει σε χρήσιμα συμπεράσματα.